

Мурзалива Зина Кочековна

КББАнын башкы адиси

Ат атоочту окутууда колдонулуучу машыктыруучу көнүгүүлөр

Адам зат турмушунда анын аң-сезиминин калыптанышы, дүйнө таануусу тили менен болгон байланышта каралат. Ар кандай тил ошол тилде сүйлөгөн элдин жашоого болгон көз карашын адеп-ахлак түшүнүктөрүн жана рухий баалуулуктарын чагылдырып турган, аларды болочок муундарга калтырууга камсыз кылган курал болуп саналат.

Ат атоочтор тилдин өнүгүшүн чагылдырып турган сөздүк курамдагы сөздөрдүн эң байыркы катмары. Ат атоочсуз тил болбойт. Адамдардын бири-бири менен пикир алышуусун камсыз кылууда ат атоочтун ө орду бар. Маани берүүчү сөз түркүмдөрдүн ичинен ат атоочтор доминантуулугу, универсалдуулугу менен өзгөчө айырмаланып турат.

Ат атооч сөз түркүмдөрүнөн айырмаланып турган башкы белгиси анын маанисинин жалпылыгында, абстрактуулугунда. Ал эми негизги атооч сөз түркүмүндөгү сөздөр чындыкка багытталып, чындыктын бир бөлүгүн же кандайдыр бир белгисин көрсөтсө ат атоочтор алардан айырмаланып, кеп жүрүп жаткан кырдаалга, кептин өзүнө, анын катышуучуларына багытталат.

Ат атоочтор кепте, пикир алышууда сөздөрдү курулай кайталоодон арылтып, башка сөз түркүмүндөгү сөздөрдү алмаштырып, маани жактан кепке катышкан затты жактап, шилтеп, нускап туйунтуп, тексттеги сөздөрдү, сүйлөмдөрдү өз ара байланыштыруу кызматын аткарат.

Кыргыз тилин окутууда дегеле, кайсы сөз түркүмү болбосун ал сөздүн сөздүк формасы, мааниси жана сүйлөмдө кандай милдет аткарып, так ажырата билүүгө жетишип, ар бир сабакта эреже катары милдетүү түрдө морфологиялык жана синтаксистик талдоолорду жүргүзүү менен бирге эле мүчө жалганганда сөздүн мааниси кандайча өзгөргөнүн аныктоого үйрөтүүгө керек.

Тигил же бул сөз түркүмүнүн морфологиялык өзгөчөлүктөрүн үйрөтүүдө жалпы окуу материалдары окуучулардын байланыштуу кебин өстүрүүгө багытталып, орфографиялык, орфоэпиялык, пунктуациялык сабаттуулугуна жетишүү зарыл.

Жалпы билим берүүчү орто мектептерде ат атоочторду окутууда окуучулардын бул сөз түркүмү боюнча билим, билгичтик көндүмдөрүн

калыптандырууда жана терең билим берүүдө ар кыл көнүгүүлөрдү жана тапшырмалардын топтомун сунуштоого болот.

Көнүгүүлөр терең билим берүүгө багыттап, көндүмдөрдү калыптандыруудагы негизги каражаттардын бири болуп саналат.

Аткаруу шартына жараша көнүгүүлөрдү үч топко бөлүүгө болот:

1.Оозеки аткаруучу көнүгүүлөр (мугалимдин суроолоруна жооп берүү; Эрежелерди өз алдынча түшүнүү үчүн көнүгүүлөр; ат атоочтордун жазалышына мисал келтирүү).

2. Аралаш тапшырмалуу көнүгүүлөр(ат атоочтун эрежелерин жазып түшүндүрүү; көнүгүү, мисалдар аркылуу ат атоочтун эрежелерин үйрө-түү; берилген көнүгүүлөргө түшүндүрмө- комментарий берүү).

3.Жазуу түрүндө аткарылуучу көнүгүүлөр (ат атооч сөздөрдү өзгөртүүсүз көчүрүп жазуу; ат атоочторду жөндөмө мүчөлөр менен жөндөө; окуучулардын өз мисалдарын келтирүүсү; ат атооч боюнча аткарылуучу чыгармачыл иштер;байланыштуу кепти өстүрүүдө грамматикалык эрежелерди колдонуу).

Көнүгүүлөрдү иштөөдө алар механикалык эле түрдө эле толтурулбашы, көчүрүлбөшү үчүн бир нече варианттарды сунуштоо керек. Мындай тапшырмаларды берүү менен мугалим окуучулардан толуктоо үчүн берилгин сөздөрдүн маанисине терең түшүнөөр-түшүнбөсүн текшере алат.

Көнүгүүнү аткарууга карата тапшырмалар:

1.Асты сызылган сөздөрдү ат атоочтор менен алмаштыргыла.Берилген сүйлөмдөр менен мааниси жактан байланышкан сүйлөмдөрдү жуп-жубу боюнча жазгыла.

2.Асты сызылган сөздөрдү жана ат атоочторду сүйлөм мүчөлөрү катары сызып бергиле.

3.Кайсы сөз түркүмдөрүн ат атооч менен алмаштырса болот.(Оозеки жооп бергиле)

4.Жупташкан сүйлөмдөрдө ат атоочтор кандай милдет аткарат?(Ооз эки жооп бергиле)

Көнүгүү.

1.Күн жаңы эле чыкты.2. Быйыл жашылча- жемиш мол түшүм берди.

3.Мен портфелиме үч китеп салдым.Таңга маал куштар кубулжута сайрашты.

Болжол менен көнүгүү төмөндөгүдөй аткарылышы мүмкүн:

1.Ал жаңы эле чыкты.

2.Быйыл жашылча-жемиштер кандай түшүм берди.

3.Мен портфелиме канча китеп салдым?

4.Таңга маал куштар ушундай сайрашты.

Толуктап түзүлгөн жупташкан сүйлөмдөргө синтаксистик талдоо жүргүзүлүшү керек.

Окуучулардын уккандарын,көргөндөрүн,окугандарын,жазгандарын бекем эске тутуусу үчүн дайыма пландуу түрдө иш алып баруусу көндүмгө айлануусу шарт.Ошондуктан ар түрдүү морфологиялык машыккан-

дыкты өркүндөтүү жана калыптандыруучу көнүгүүлөрдүн түрлөрү сунушталат. Аларды аткарылыш ырааты боюнча 5 топко бөлүп көрсөтсө болот.

1. Киришүү көнүгүүлөрү (имитациялык көнүгүүлөр; даярдалган көнүгүүлөрдү көчүрүү; өтүлгөн материалдар боюнча көнүгүүлөрдү аткаруу).

2. Көрсөтмөлүү көнүгүүлөр (берилген дидактикалык материалдарды анализдөө, талдоо; өзүлөрү дидактикалык материалдарын сунуштоо).

3. Бышыктоочу көнүгүүлөр (морфологиялык эрежелерди түшүндүрүү; коммуникативдик көнүгүүлөр; өздөрү тандаган көнүгүүлөр).

4. Кайталоо-жалпылоочу көнүгүүлөр (жалпыланган эрежелерди бөлүп көрсөтүү; ат атоочтук эрежелерди жалпылоочу мисалдарды тандоо; өтүлгөн материалдар боюнча жалпылоочу таблицаларды, схемаларды, диаграммаларды түзүү; комплекстүү тапшырмалар камтылган көнүгүүлөр).

5. Чыгармачылык менен иштелген көнүгүүлөр (жаратуучу көнүгүүлөр; окуучулар өз алдынча көнүгүүлөр, сүйлөмдөр түзүшөт; окуучунун логикалык түшүнүгүн, баамын текшерүүгө багытталган көнүгүүлөр) болуп саналат.

Машыктыруучу көнүгүүлөрдүн кеңири таралган түрүнө сүйлөмдөрдү толуктоочу көнүгүүлөрдү кошууга болот. Бул өндүү көнүгүүлөрдү аткарууда окуучулардын логикалык ойлоосу активдештирилет.

Мисалы: Аптека иштейт. Аптекада дарылар сатылат. Ооруп калсаң дары алсаң болот. ж.б.

Киришүү көнүгүүлөрүндө окуучуларга жаңы материалдар даяр грамматикалык конструкциялар колдонулат. Окуучу кептик үлгүгө таянып, мугалимдин суроосуна жооп берет. Киришүү же имитациялык көнүгүүлөр жаңы грамматикалык теманы түшүндүрүүдө жана аны бышыктоодо иштетилет.

Мисалы ат атоочторду өтүүдө тактага илинген плакатта төмөндөгүдөй Сөздөр жазылган (ага жалпы класс менен байкоо жүргүзүлөт);

1-кадам

Ким? Кандай? Кандай? Эмне? Канча?

-Булар сурама ат атоочтор. Силер кандай ойлойсунар, булар эмне кызмат аткарат? Бул ат атоочтор кайсы сөз түркүмдөрүнүн ордун алмаштырат.

Ким? Эмне? деген ат атоочторду жөндөмө мүчөлөр менен өзгөрткүлө. Аларды зат атоочтун жөндөмө мүчөлөрүнүн суроолору менен салыштыргыла. Өзүңөр жыйынтык чыгаргыла.

2-кадам

-Ат атооч деген сөздүн маанисине көңүл бургула, эмне үчүн ушундай аталып калган, ойлонуп көргүлө.

Түрткү: Өзүм жөнүндө мындай ойдомун, Ат атоочтун орду чоң.

Өз ишине **ушундай** берилгем. Аттарды алмаштыраам **мен**.

Андан соң аңгемешүүгө өтсө болот.

-Ат атоочтор кандай аттарды алмаштырат?

--Кандай атооч сөз түркүмдөрүн билесиңер?

-Ат атооч деген эмне? Эрежесин окугула.

-Ат атоочтор эмне үчүн керек?

Кийинки тапшырма окуучулардын оозеки иштөөсү үчүн берилет.

1.Ататоочтун кандай белгилерин билесиңер?

2.Кайсы белгилери менен жаңы тааныштыңар?

3.Кандай түрлөрүн эсиңерге түшүрдүңөр?ж.б.

Жазуу түрүндө аткарылуучу тапшырмалар:

а).Сүйлөмдөн ат атоочторду көчүрүп жазгыла. Сөз түркүмү катары аларды мүнөздөгүлө.

б).Кайсы ат атоочтор аныктама ат атоочтор деп айтылат? Алар кандайча өзгөрүшөт?

в)Баары, ар кайсы деген ат атооч сөздөрүн жөндөгүлө.

г)Аныктама ат атоочторду бөлүп жазгыла; бүткүл.ошол, баары,ушундай, өзүм,бул,ар бир,ошончо, башка, бүтүн, биз,тигил, ар кандай,ар нерсе,өз.

Көрсөтмөлүү көнүгүүлөрдү практикалык жактан баалуу себеби окуучулар көргөндөрүн талдап анализге алышат.Айталык,мындай тапшырма берилиши мүмкүн: **Төмөнкү сөз түркүмдөрүндөгү ат атоочторду туура формага келтиргиле, болбосо каталарды чогуу ондойбуз, же каталарды ким табат?**

1.Назгүл ал (алар) менен көлгө кетти. 2.Алдыбыздан узун бойлуу жигит чыкты.3.Мен ал (андан) кантип барууну сурадым. Сен (сага) көл жагат.

Мен (биз) көлгө көп келебиз. ж.у.с.

Ошондой эле “**чөнтөктөрдү чаташтырба**” оюнун ойнотуу менен жактама ат атоочторду ордуна келтирүү.

1-жак

2-жак

3-жак

Ат атоочтор:мен,сен,биз,алар,сага,аларды, бизге,ага.сага,сизди, аларга, мени,аны.сиздерди,мени,аны, силер.

Ал эми,кайталоо-жалпылоочу көнүгүүлөр аркылуу өтүлгөн тема боюнча Материалдар окуучулар канчалык деңгээде өздөштүрүлгөнүн белгилеп көрсөтүүгө болот. Ал үчүн мындай тапшырмаларды берсе болот.

а)Жактама ат атоочтордон сурама ат атоочдон,

б)Таңгыч ат атоочтор белгисиз ат атоочтордон,

в)шилтеме ат атоочтор аныктама ат атоочтордон эмнеси менен айырмаланат.ж.б.

-Ат атоочтор байланыштуу кепти өстүрүүдө кандай роль ойнойт? деген суроого жооп берүүнүн планын түзгүлө. ж.б.у. с.

-Берилген сүйлөмдөрдөгү айрым зат атоочторду ат атоочтор менен алмаштыргыла:

Мисалы: Канат шахмат ойногонду жакшы көрөт.Канат көп мелдештерге катышат. Ал эми агасы Адилет футболго кызыгат. Кээде агасы дарбазада туруп калат. Ошондо Канат агасына суктана карайт. Канат да дарбазачы бологусу келет.

Оозеки кепте же жазуу иштеринде деле сөздөрдү ыксыз кайталоодон качуу керек. Сөз жана сөз айкаштарын сүйлөмдөрдү маанилик жактан бириктирүү, толук бүтпөгөн сүйлөмдөрдү улантып бүтүрүү, тексттеги чачкын баш аламан жайгашкан сөздөрдү ордуна келтирүү, текстке байланышкан сүйлөмдөрдү түздүрүү, окуучунун логикалык ой чабытын, Эргүүсүн, баамын сыноого багытталган чыгармачыл көнүгүүлөр тынымсыз аракеттердин натыйжасында гана ишке ашат.

Коммуникативдик көнүгүүлөр кептик ишмердүүлүктүн ар кандай түрлөрү боюнча көндүмдөрдү калыптандырат. Коммуникативдик көнүгүүлөргө кырдаалдык көнүгүүлөр, ролдук оюндар, көрсөтмөлүү материалдардын негизинде түзүлгөн көнүгүүлөр кирет. Мындай тапшырмаларды аткаруу аркылуу окуучулар өтүлгөн материалдарды өз кебинде колдонууга машыгат. Таталдаштырылган, трансформациялык сүйлөмдөр, толуктоочу комбинациялык көнүгүүлөр окуучулардын грамматикалык билгичтиктерин көндүмдөрүн текшерүү үчүн колдонулат. Чыгармачыл- коммуникативдик көнүгүүлөр боюнча тапшырмалардын топтомун сунуштоого болот.

Алсак:

1. Аныктама ат атоочторду катышкан макал-лакап, учкул сөздөрдү жазгыла

2. Төмөнкү сөздөрдү кайсы сөз түркүмүнөн экенин аныктагыла, жообуңарды далилдегиле.

Менимче, өз алдынча, ар кандай, сенин оюнча, сиздин оюңузча, өзүм, өзүмчө.

3. Таңгыч ат атоочторду катыштырып жомок түзгүлө.

М: Илгери бир акылдуу хан болуптур. Хандыкта жашагандардын **эч кимиси** нааразычылык дегенди билишпептир. Ал **эч качан** адилетсиздик иш жасаган эмес экен....

4. Белгисиз ат атоочтор катышкан табышмактарды айткыла.

М:

5. Берилген фразеологизмдерди кандай жактайда колдонууга болот түшүндүргүлө.

М: Өзү менен өзү, өзүнөн өзү, өзү эле, өзүнчө эле укмуш, баары бир, үнүнүн баардыгынча, анда эмес. мында эмес.

6. Төмөнкү фразеологизмдер менен сүйлөмдөр түзгүлө, маанисин чечмелеп бергиле.

М: өзүн таануу, өзүнөн чыгуу, өзүнө келүү, өзүн табуу, өзүн сыноо, өзүн кароо.

7. **Сен** жана **сиз** ат атоочторунун колдонулушу тууралуу баяндама даярдагыла.

“Сен деген сенек сөз, сиз деген сылык сөз.

8. Бири – биринердин баяндамаларды окуп чыккыла. Өзүңөргө жаккан бир фразага жылдызча койгула, Эмне үчүн койгонуңарды комментарийлегиле.

9.Ат атоочко морфологиялык талдоо жүргүзүү тартиби боюнча атайын схема берүү.

1.Ат атоочтордун түрүн бөлүп көрсөтүү.

2.Кайсы жөндөмөдө тураарын белгилөө.

3.Өзгөрүп кеткен ат атоочтор болсо сөздү баштапкы формасына келтирүү.

4.Жактама ат атоочтун кайсы жакта экендигин көрсөтүү.

5.Ат атоочтун түрүн, формасын, санын аныктагыла.

6.Синтаксистик кызматын белгилегиле.

7. Туура жазылышын (бирге же айрым) көрсөткүлө.

Бул өндүү көнүгүүлөрдү аткаруу окуучулардын окуу аракеттерин активдештирет. Ат атоочтор боюнча окуучулардын билим, билгиштигин, көндүмдөрүн калыптандыруучу каражат катары аларга сунушталган көнүгүүлөрдүн мааниси зор. Машыктыруучу жана коммуникативдик көнүгүүлөр аркылуу окуучулар даяр кептик материалдарды тууроо, орун алмаштыруу, орун алмаштыруу өңдөө түзүү жаңы кептик материалдарды жаратуу, толуктоо, кеңейтүү, улантуу, тандап алуу, кыскартуу өндүү иштерди аткарууга үйрөнүшөт. Көнүгүүлөрдү тандоо окуу материалдарынын мүнөзүнө, берилген убакыттын көлөмүнө карата ылайык жүргүзүлөт

Пайдаланылган адабияттар:

1. Азыркы кыргыз адабий тили Б..2009ж.

2. Абдувалиев И. Кыргыз тили. 2009ж.

3. Абдувалиев И. Сыдыков Т. Азыркы кыргыз тили: Морфология.

4. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. Ф. 1980ж.

5. Сартбаев К. К. Кыргыз тили окутуунун методикасы. Ф. 1978ж.

6. Чыманов Ж. А. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы. Б. 2009ж.